

A. Krymskyi

“HISTORY OF THE KHAZARS” (UNPUBLISHED FRAGMENTS) /

Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

O. Khamray

DSc (Philology), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

akhamray@yahoo.com

V. Chernoiivanenko

PhD (History), Associate Professor

Department of History

National University of Kyiv Mohyla Academy

8/5, Voloska Street, Building 5, Kyiv, 04070, Ukraine

chernoiivanenko@gmail.com

This publication is based on known fragments of the second part of the monograph “History of the Khazars” by the outstanding Ukrainian Orientalist Academician A. Yu. Krymskyi. This manuscript is kept in the funds of the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine. This part is dedicated to the events of the 8th century after the Arabian-Khazarian wars.

Keywords: “History of the Khazars”, A. Yu. Krymskyi, Ukrainian Oriental studies, Khazars

Кримський А. Ю.

“ІСТОРІЯ ХАЗАР” (НЕОПУБЛІКОВАНІ ФРАГМЕНТИ) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

У рік 100-річного ювілею Національної академії наук України в журналі “Східний світ” продовжується публікація відомих нам фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієнталіста академіка А. Ю. Кримського. Основою ж для цієї публікації стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. При публікації цього тексту ми намагалися зберегти усі особливості оригінального тексту, роздрукованого на друкарській машинці. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям VIII ст., що відбувалися після останньої хозарсько-арабської війни 735–737 рр.

© 2018 O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ХАЗАРСЬКИЙ ХАКАНАТ В ТВЕРДИХ СПОКІЙНИХ СВОЇХ ГРАНИЦЯХ VIII в.,
РІДКІ ЗАЧІПКИ З БАГДАДСЬКИМ ХАЛІФАТОМ,
ПОСТІЙНЕ ПРИЯТЕЛЮВАННЯ З ВІЗАНТІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ.
ХАЗАРСЬКІ ВПЛИВИ ПРИ ЦАРГОРОДСЬКОМУ ДВОРІ VIII в.:
ГВАРДІЯ; ДИПЛОМАТИЧНІ ПЕРЕВАГИ ДЛЯ ХАКАНА

Нова халіфатська династія, аббасиди, що в 750 р. скинула дамаських халіфів-омейядів, зробила своєю столицею Багдад поблизу перської території. Династія аббасидська зрозуміла, може й не без настерливого торгового перського впливу, що з великим хазарським хаканатом не варто воюватися так, як це робили халіфи-омейяди, а краще буде – жити з тим хаканатом у мирі-злагоді і використовувати його міжнародною торгово-посередницьку роллю для торгових інтересів самого халіфату.

Це не значить, що жоднісіньких військових сутичок між аббасидськими халіфами та хазарським хаканатом зовсім не мало скоїтися. Ми знаємо аж дві, нехай, геть недовгі, аббасидсько-хазарські війни (точніш – хазарські наскоки) в VIII столітті (в IX столітті – відносини уже все мирні). Тільки ж обидва ті коротенькі воювання VIII в. викликані були чисто династичними, тобто особистими непорозуміннями, а вже ж зовсім не боротьбою за державні границі, на Кавказі, як це ми бачили в омейядську епоху.

Перша з тих двох династичних сутичок аббасидського халіфату з хазарською хакановою державою трапилася в 763–764 р., в середині панування халіфа Мансура (754–775). Він доручив, щоб Йезід ас-Сюлямій, воєвода Вірменщини, посватався за дочку хазарського царя¹ або, як каже тодішній вірменський історик Гевонд, щоб Йезід вирядив “послів до царя півночі, якого звали хаканом, і постарався б поріднитися з ним, нехай би через те держався мир з хаканом і з військами”. Йезідові свати поїхали до Хазарщини й добилися свого: цар хазарський згодився видати за Йезіда Сюлямія свою дочку царівну (“хатун”) і разом з нею вислав до воєводи-жениха велике число слуг, служок і рабинець². Хатун-каганівка породила Йезідові сина, тільки ж сама померла з пологів; помер і хлопчик³. Це порушило мир та згоду поміж зятем Йезідом-Сюлямієм та тестем хаканом, бо хазари подумали, що царівна не сама своєю смертю померла, ба “через потайні підступи загинула”, – так каже історик Гевонд, – тобто що її отруїли. Тоді хакан, для пімсти за занепащену дочку, вирядив сильне військо і наслав його на Вірменщину, де правителював Йезід. На чолі хазарського війська був поставлений воєвода-нехазарин: коли повірити історикові Табарієві⁴, військом хакановим командував чужинець-харизмієць (хівінець, сказали б по пізнішому). Коли ця звістка правдива, (а сумніви повстають), то, певне, ще не був той харизмієць (763–764) мусульманином, бо серед харизмійців було тоді ще багато не мусульман; та мабуть і психологічно-тактичні міркування казали б хаканові не посилати мусульманина проти мусульманської землі. Той хазарський полководець-харизмієць носив почесне титло “тархан”, тобто “вільний магнат”, щось ніби “барон”⁵, і його ім’я написано у Табарія: “Ас-тархан”⁶. В Якубія IX в. він плутано, титулується “цар хазарів”⁷ і має ім’я, яке відчитати можна мабуть “Рас-тархан”⁸. Якубій не каже, щоб з нього був харизмієць. А свідок подій VIII в.: вірменин Гевонд титулує його: Раж-тархан з коліна Хат-ирлитбера”⁹; титул “ирлит бер” – безперечно той самий, що й знайоме вже нам “илитвер”¹⁰, тобто васальний хазарський князь, через це можна гадати, що в Табарієвому тексті суціль для Ас-тархана “харизмієць”, (харизмі) з’явивсь для цього хазарського воєводи виключно через незручний арабський алфавет, попросту як покалічення отого самого епитета “Хат-Ирлитбер”, що ми знаходимо в тодішнього історика вірменського. Хазарське військо (візантієць Тахлан зве його “турки”) вдерлося в Закавказчину крізь Каспійську браму¹¹ і розсипалося по північному берегу р. Ури в Аррані; а звідти хазари

пішли й до Грузії, вступили й до Тифлісу і побили 20.000 мусульман, та й, награвувавши багацько всякої здобичі, захопивши безліч отар та табунів і силу бранців, повернулися додому до себе. Війною назвати ці дії не можна¹².

Здається, що до цього самого хазарського походу 764 р. треба прив'язати й легенду, подану в грузинській пізній, анахронізмів повній, не критичній копії "Кортліс Цховреба" XVIII в. (= "Історія Грузії"), – коли можна на цей грузинський елафбат покласти, то причина, через яку хазари пограбували грузинську столицю Тифліс, була ніби інша, але теж зв'язана із сватанням, тільки вже самого хазарів хакана. Над Грузією царювали два брати Йоана та Днуашер, що їхнє панування компілятор геть анархоністично датує роками 718–787¹³. Хазарський хакан посватався за наймолодшу їхню сестру, що звалася Шушана (Сусанна) і на вроду була гарна аж напрочуд; зате, – каже грузинська хроніка, – хакан обіцяв допомогти Грузії в боротьбі проти арабів. Та хаканові свати од'їхали з Грузії з нічим. Тоді розгніваний володар Хазарщини вирядив свого воєводу Б(у)лучана на Грузію, лезчинським шляхом. Джуаншера та Шушану Булучан, ніби, захопив у полон у якомусь замкові ще перед Тифлісом, далі пограбував і понищив Тифліс, спустошив Грузію і повернув до Хазарщини крізь Даріяльський просмик; та тут Шушана зажила отрути, що ховала її під дорогим каменем свого перстня, і померла в Даріялі. Воєвода Булучан привіз до хакана самого Джуаншера. Хакан, ніби, звелів скарати Булучана на смерть: чому він не привіз із собою хоч би мертве тіло красуні Шушани? А Джуаншера подержав у хазарському полоні сім літ, аж потім одіслав до рідного краю з великою шаною¹⁴. Коли в цій грузинській романтичній легенді є якесь зерно історичної правди, то вона плутаним способом стверджує звістку історіографії вірменської та арабської про хазарський похід 763–764 р., що приводом для його була династична кривда.

Другий, за аббасидів, і разом з тим останній хазарів наскік на халіфатські землі одбувся за халіфа Гаруна-ар-Рашида в 799 р., і теж – через династичну кривду, яку, на хаканову думку, араби вчинили навмисне. Халіфатський фаворит п е р с – Фадл, один із всесильної тоді в халіфаті везірської родини Бармеків, висватав собі хазарську царівну. Вона, з хазарською ескортою, поїхала крізь кавказькі гори до жениха; але як переїхала р. Куру, то померла в арранській столиці Барді. Ті хазари, що надвозили її, повернули до хакана і сказали йому, що його дочку мусульмани потайки згубили. Розгніваний батько вирядив величезне військо проти халіфату. Воно дійшло до Дербенда і як раз натрапило там на арабську усобицю, притім одна сторона навіть кликала хазарів собі на підмогу. Хаканові дуже легко було просунутися крізь Дербендську браму за Кавказ. Його військо вчинило скрізь великі спустошення та грабіжки понад р. Курю. "Це була річ не чувана в іслямі", – каже Табарій, або краще якийсь давніший од Табарія самовидець-дієпис 799 р., що з його Табарій і зачерпнув свою звістку¹⁵. Видко, що на порозі IX в. халіфатські люди встигли вже призабути про колишні завзяті іслямські війни з хазарами і про хазарські давніші наскоки крізь Дербендську браму на Кавказ, коли вважали теперішній грабіжний наскік хазарів за "річ нечувану в іслямі". Халіф Гарун-ар-Рашид, щоб надалі запобігти можливим хазарським нашестям, звелів полагодити дербендську стіну¹⁶.

Та вже можна було й перебути без тієї стіни. Хазарські забіги в Закавказчину припинилися на економічні вигоди спокійного міжнародного торгу, що розгорнулося гаразд у IX в., як видко так тісно пов'язали халіфат з торговою хазарською імперією, тією всесвітньою біржею тодішніх часів, що більш вже ніколи й не було сварок поміж обома сусідніми великими державами. Безперечно, що й самі хазари твердо вірили в непохитність того миру. Це видко з того факту, що вони не побоялися в IX столітті¹⁷ запровадити у себе постійне військо з хазарських мусульман: видко, добре вони вірували, що не трапиться небезпечна потреба висилати це мусульманське військо проти одновірних йому мусульманських країв.

До речі, варто зазначити, що халіфатські орударі може вже більше й не робили нещасливих спроб скріпляти приязнь із хазарською династією через якісь небезпечні сватання та шлюби. Те, що оповідає Джахиз IX в.¹⁸ про мудру хаканову сестру, яку вихвалає в 810-их рр. хазарський посол перед везірем халіфа аль-Мамуна (в м. Мерві очевидячки), не містить у собі вказівки на якесь сватання. Попросту, хазарський посол оповідає, яка розумна в хакана сестра, отая, скажемо “принцеса Турандот” VIII–IX в. Як трапився хазарам дуже тяжкий рік (мабуть, посуха й недохід), всі бідні люди кинулися до хакана, а він не знав, що їм казати. І от, за хакановим дозволом, його мудра сестра-царівна повела з людьми справді державну мову, заспокоїла їх, дала путящі поради, як переносити лихоліття, – і весь народ хазарський почав в усьому слухатися її, “фа жтамаат ир-раіййато ля – а аля т-таати фі льмакру и ва льмахбуби”. Везір переказав свою з послом розмову халіфові-Мамунові (I, 188: 19), і вони щиро жалкували, чому хазари, люди, мовляв, такого хисту, не привертаються до єдиного бога, а держаться своєї неправдивої поганської віри¹⁹. Не видко, щоб хазарський посол 810-их рр. бажав посвоячити хаканову сім’ю з халіфвою. Це оповідання про свого роду “принцесу Турандот” VIII–IX в. найцікавіше для нас з того погляду, що збільшує імпозантну галерею енергійних жіночих образів Хазарщини. Видко, ті громадські хазарські обставини, які прославили в 528 р. вдову-царицю Боарику (“Держиволю”), союзницю й приятельку імператора Юстиніяна” в його боротьбі проти шаха Кавада, або в 725 р. іншу вдову-царицю Барспіту, тобто “Грізну як барс” (для полководця Джерраха “грізну” аж надто), залишалися незмінні і в VIII–IX в.²⁰

З ким хазарська династія справді поріднилася в VIII столітті, так це з візантійськими імператорами.

Перший з візантійських імператорів, що зробився чи швагром чи, може, зятем великого хана хазарів, це був Юстиніян II Рінотмет (685–711). Прозвання “Рінотмет” значить “урізаний ніс”, а залишився в історії Юстиніян II з таким негарним епитетом через те, що з 695 р. царгородці (точніш царгородські двірські кола)²¹ скинули були Юстиніяна II з імператорства, урізали йому носа та й заслали до Криму, до Херсона (там, де тепер Севастопіль). Засланець нав’язав зносини з кримською Хазарією, де по більших містах сиділи хазарські тудуни або відпоручники хазарського хакана, і придбав ласку самого хакана. Той бл. 704 р. видав за нього свою сестру або й дочку, що по християнськи найменувалася Теодора²² і оселив подружжя не в Криму, а по тім боці Керченської протоки, в хазарсько-підданій Фанагорії (Тмутаракані), місті будь що будь не глухим, бо там, як знаємо,²³ була й катедра готів-тетрактів, хазарських підданих.

Тим часом із Царгороду наспівали прохання до хакана, щоб він оддав небезпечного Юстиніяна їм в руки і хакан згодився був вволити волю дружньої йому Візантії. Та Юстиніянова дружина – хазарка, що встигла, видко, свого безносого чоловіка щиро покохати, переказала Юстиніянові про підготовану для нього небезпеку. Він утік із Хазарщини, доплив до дунайської Болгарії, і за допомогою болгарського володаря знову повернув собі візантійський престіл (705), і жінка його хазарка – Теодора привселюдно здобула імператорський вінець (706). Коли одначе після того Юстиніян захтів помститися херсонцям і зачепив навіть хазарських кримських тудунів, то справа знову погано закінчилася для нього, бо, за допомогою хазарського володаря, херсонці щасливо провели на візантійський престіл іншого претендента вірменина Вардана-Філіппіка, і Юстиніян загинув (711)²⁴. Важко не доцінити тодішню велику роль хазарської держави в усіх оцих внутрішніх візантійських справах.

Щасливіш поріднив візантійську династію з хазарською той імператор-герой, що одбив од царгородських стін наступ Омейяда-Маслями в 716–718 рр. Це був імператор Лев III Ісаврієць. Він, року 731, висватав для свого молодого сина

(майбутнього імператора Костянтина V Копроніма, 741–775) дочку хазарського хакана або, як зве її Житіє одного кримського єпископа VIII в., “керче (н)ского царя дщерь”²⁵; вона под ім’ям “Ірина”, прийняла хрещення і виявила себе дуже доброю християнкою (була з неї прихильниця ікон, тимчасом як її тесть і її чоловік були іконоборці, і траплялося, що іконохвальці здобували помилування через цю “жену, що на ймення і по суті була <...> (мир, лагода))²⁶. Може не випадково трапилося, що Лев Ісаврієць послав сватати Ірину цесаревичеві Костянтинові того самого року, коли ненавидний для візантійців воєвода Масляма зазнав ганебної поразки в Хазарщині. Візантієць Теофан VIII в. нотує обидві події поруч: “Рік 6223 (= 731)”. Того року Масляма ходив війною на Туреччину та й, переступивши за Каспійську браму, злякався і повернув назад. Того самого року Лев висватав дочку хакана, скитського володаря, для свого сина Костянтина та й, повернувши її до християнської віри, нарік Іриною²⁷. Хазарка Ірина породила (750) Костянтинові-Копронімові сина²⁸, що потім він був імператором Візантії під ім’ям ЛЕВ IV Хазар (775–780). Значить, цілих півстоліття в царгородських палатах відчувалася хазарщина. Не диво, що тоді до візантійської двірської обихідки та двірського церемоніялу позаходило дещо з двірської обихідки хазарського хакана. В деяких парадних випадках царгородський імператор напивав на себе східний пишний одяг “ціцакію”, що її запровадила імператриця Ірина²⁹: тобто одяг “цвіткований” або “вишиваний квітами”; тюркське слово “чічек” (квітка) в хазарській чи болгаро-хазарській вимові чулося вже й тоді, як бачимо, з широкою вимовою звука “е” і “чічак”³⁰. Мабуть, напевне навіть, тоді ж таки в VIII столітті царгородський двір запровадив звичку держати палатну гвардію, чи варту з природніх хазарі, щоб вони вірно охороняли особу візантійського монарха. Правда, найточнішу звістку про таку хазарську гвардію³¹ звичайно цитують з пам’ятника, скомпільованого на підставі давнішніх джерел (їх і названо в тексті) вже у першій половині X в., – ми знаходимо звістку цього у імператора Костянтина Порфирородного³². Та звістки про її давніше існування можна знайти й перед Костянтином Порфирородним. У арабських істориків є декілька згадок³³, викликаних безперечно найперешче тим фактом, що ця хазарська гвардія візантійського імператора ходила й на війну, та й іноді траплялося їй дещо незвичайне, варте уваги: прим. в 890-их рр., виряджені проти Симеона Болгаревського, ці гвардійці-хазари вернулися з урізаними носами (Маркв., 521) Та й у візантійському письменстві ми про таких читаємо на сто літ од Костянтина Порфирогенета³⁴. Можна не помиляючись гадати, що гвардійці-хазари з’явилися в Царгороді саме тоді, коли й на престолі царгородському засідав імператор або імператриця родом хазари, або напів-хазари, тобто в VIII столітті. Чи не тоді ж таки, десь-так на порозі IX в., могутній хазарський хакан у дипломатичних зносинах з візантійським двором почав здобувати грамоти з почеснішими печатками, ніж усі європейські володарі. Грамоти до папи римського та до короля французького запечатувалися в Візантії золотою буллою в два соліди, а коли імператор писав до хакана хазарського, то на грамоту накладалася булла аж у три соліди³⁵. Це не тільки свідчило про ту видатну політичну могутність, якою на думку візантійців, хазарський великий хакан переважив усіх європейських державців, ба й виявляло високу пошану й прихильність, що її мала Візантія до самого східного великого державного приятеля.

ПРО ХАЗАРСЬКУ ВИСОКУ РЕЛІГІЙНУ ТЕРПИМІСТЬ:
СВІДОЦТВА З ГРУЗИНСЬКОГО ЖИТТЯ СВ. АБО (786)

У тих народів, котрі ставилися до Хазарщини VIII в. вороже, як от грузини, тодішні могутні хазари все ще обмальовуються наче грізні північні варвари, наче білійні Гогта Мигог³⁶. Тільки ж і такі хазарів вороги, навіть проти своєї волі, не можуть не підкреслити неабияку культуру в тій, начебто “готській та магогській” Хазарщині, а зосібна зазначають нечувану для тих часів (але нам відому ще й у VI і

в VII вв.) високу релігійну терпимість цих, мовляв варварів, зазначають вони й цілковиту волю для чужої релігійної пропаганди серед хаканових підданців, ба навіть його прихильність зосібна до християн, за що-небудь переслідуваних у сусідній великій державі, ісламському халіфаті.

Ми маємо житіє грузинського святого Або, що постраждав у Тифлісі 6 січня 786 р.; житіє написано негайно після смерті св. мученика³⁷. Юнак Або був багдадський араб, і з Багдаду повіз його до Грузії удільний грузинський правитель (рістав) Нерсес. Тільки із Грузії довелося Нерсесові втікати, од мусульманських підступів, і він з 300 товаришів, поміж якими був і парубок Або, просмикнувся крізь Даріяльську браму та Осетію “до північної країни”, де живуть сини магогів, що зветься хазари. Вони народ дикий, визвірений, кровожадний, нема в їх ніякої релігії окрім того, що шанують єдиного “бога-сотворителя”, – так каже грузинське житіє³⁸. Хазарський цар привітав Нерсеса з його гуртом дуже приязно, як бідних чужинців-мандрівників, що за ними женуться вороги. Він нагодував їх, він дав їм одіж, він дозволив їм жити в своїй державі. Тоді Або, позбувшись мусульманської загрози, тут, у хазарській землі охрестився, а привів його до хреста один з тамошніх священників. «Бо, – каже грузинське житіє, – в цій країні, дякуючи благодаті св. Духа, є багацько міст, що в них людність безбоязно служить “Христові”». З інших вказівок дехто здогадувався, ніби оця мова життєписова ведеться, мабуть, чи не про Хазарщину кримську, бо саме в Криму і мав – ніби – знайти собі притулок Нерсес³⁹; але як справедливо завважають інші (Кулаковський, ст. 184–185), швидше мова – про хазарську столицю Ітіль. Потім Нерсесові пощастило здобути дозвіл на поворот до батьківщини, і Або теж поїхав з ним до Тифлісу. Там мусульмани одрубали йому голову (за те, що він одкинувши ісламську віру пристав до християнства (786))⁴⁰. Різкий аж надто різкий контраст – для одступників од державної віри з одного боку в землі мусульманській (та й візантійській), а з другого боку – в землі “магогових синів” хазарів тих.

Хазарська релігійна державна терпимість, хазарська м’яккість або навіть прихилля до підданої їм численної християнської людності (і не тільки християнської) – це типова риса державного життя однаковісінка чи в VII в. (коли апостол Ізраїль безборонно одвертав природніх хазарів од їньої предковичної віри, а готський митрополит Крима наставляв православних єпископів для м. Ітіля), чи в VIII в. (коли в Хазарщині, як любий гість у поганина-хакана знайшов собі пристановище св. араб Або, якому не було життя в рідній арабській землі), чи так само навіть ще сильніш, типова буде ця риса і для IX-го віку і для X-го, коли частина хазарської верхівки тимчасово перейде на скількись десятиріччів (ми це бачимо) у віру юдейську, не талмудичного правда відтінку, а все ж далеку од релігійної байдужості. Характеристичних прикладів хазарської толерантності ми ще бачитимем багацько. Матеріалістичні соціально-економічні причини такої, виїмкової тоді на цілому світі, хазарської релігійної терпимості, ще не вияснено. Може, не останнім мотивом об’єктивного ставлення до чужих вір буде те, що в розлогій хазарській державі влада хазарська нація становила собою не тільки не більшість людності, а значну меншість, якій не хтілося сваритися з численними, податкоплатіжними підданцями через релігійну нетерпимість. Може бути, міжнародня специфічна транзитно-комерційна передача на роля Хазарської держави, на безмежній ніби лінії од середньо-азійських степів аж до устів Дунаю, та потреба без турбот, без зайвих ускладнень охороняти цей міжнародний шлях світового торгу, який довгою смугою тягся по тих неоглядних просторах Хазарщини, підказувала владущій нації – хазарам, господарям і охоронцям шляху, матеріалістичну думку, що не слід ускладняти свій практично-добрий купецький інтерес якимись там питаннями про релігію. Але чому так не міркували інші тодішні держави, які теж брали жваву участь у міжнародньому торзі? Ці запити потребують ще довгого розгляду і придбання ширших

історичних матеріалів. А покищо, видатна релігійна терпимість Хазарської держави є засвідчений факт, що подорожні описи (ми їх маємо, по арабськи, переважно в IX–X в.) його “дивуючись” підкреслюють.

МИРНЕ СТАВЛЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ VIII в.
ДО ВСЯКИХ ПОГРАНИЧНИХ ВІЗАНТІЙСЬКО-ХАЗАРСЬКИХ ІНЦИДЕНТІВ.
ВІДНОСИНИ МІЖ ЗАХІДНЬОЮ (ХЕРСОНЕСЬКОЮ) ПОЛОВИНОЮ
КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА ТА СХІДНЬОЮ “КРИМСЬКОЮ ХАЗАРІСЮ,
ЩО КОЛО ПРОТОКИ”. ПОЛОВИНЧАТЕ СТАНОВИЩЕ
НІБИ-САМОСТІЙНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ КРИМСЬКОЇ ГОТІЇ (ДОРОС);
БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ГОТСЬКОМУ ДОРОСІ VIII в. –
ВІЗАНТІЙСЬКОЇ (ЕПІСКОПСЬКОЇ) ТА ХАЗАРСЬКОЇ. ВІЗАНТІЙЦІ
СПОКІЙНО ПЕРЕНОСЯТЬ, ЩО В 780-их рр. ХАЗАРИ ВИГАНЯЮТЬ З ГОТІЇ
ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИХИЛЬНИКА, СВ. ЕП. ІОАНА ГОТСЬКОГО
З ЙОГО ПАРТІСЮ. АБХАЗЬКІ СПРАВИ КІНЦЯ VIII в.;
ОДРИВ АБХАЗІЇ ОД ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ЗВЕРХНОСТІ, бл. 800-их рр.,
КОЛИ ЕРІСТАВ-ЦАР ЛЕВ II, НАПІВ АБХАЗЕЦЬ, НАПІВ-ХАЗАРИН,
ОДРИВАЮЧИСЬ ОД ВІЗАНТІЙЦІВ, МАВ ПІДМОГУ
ОД ХАЗАРСЬКОГО ХАКАНА. ПРИЧИНА МИРОЛЮБИВОСТІ
У ВІЗАНТІЙЦІВ – НАБЛИЖЕННЯ ЩЕ НОВОГО СПІЛЬНОГО
І ВІЗАНТІЙЦЯМ І ХАЗАРАМ ВОРОГА: МАДЯРІВ

Цікаво, що ми не бачимо військових сутичок між візантійцями та хазарами на пограничних територіях обох великих держав, що своїми кордонами подекуди тісно дотулялися одна до одної. Видко, що спільні грізні вороги, попереду омейядський халіфат 1-шої пол. VIII в., потім ще де хто, не давали візантійцям та хазарам сваритися за неминучі інциденти на кордоні, хоч би часом вони набирали й дуже дражливого характеру.

Країв, котрі тісно сусідували з Хазарщиною, мала Візантія двойко: на Кавказі і в Криму. На Кавказі була підвладна візантійцям (із VI в.) християнська земля над берегом Чорного моря – Абхазія, що доходила своєю північною вузькою смугою мало не до Кубанщини; а на північ од Кубані то вже була над-Озівська Хазарія, де жили рештки булгарів⁴¹, алани (тоді здебільша православні християни), православні германці-готи (“гото-тетраксіти”) коло Тмутаракані⁴², поблизу їх – і тмутараканські руси, себто теж германці, але не німці, а скандінави⁴³. Що ж до Криму, то там володіння візантійські й хазарські стикалися ще тісніш, а саме на південно-кримському надбережжі. Хазарам належала його східня частина, ближча до Керченської протоки (протока по хазарськи: “тама”), повна християнських міст; це була “кримська Хазарія”. А навпаки в західній частині того південного Крима місто Херсонес (коло теперішнього Севастополя) перебувало під певним політичним впливом Візантії; сюди бо, як знаємо (ст. <...>), з Царгороду засиляли політичних злочинців. На суходолі, недалечко надморського того Херсона, так само як недалечко теперішнього Бахчасараю, не над морем, був осередок останніх, колись могутніх, кримських готів; налічували їх скількись тисяч⁴⁴. Держалися готи в замковому місті на крутій горі над Ай-Тодорською долиною. Тепер там – самі руїни, що звать їх (по пізнішому) руїнами князівства Мангубського, а тоді, в VIII в. й раніш, місто звалося Дорі⁴⁵. “Дорі” це мабуть була германська готська вимова для імення “Таврія”⁴⁶; греки переробляли його і на “Дорос” і на “Дарас”, потім на “Теодоро”⁴⁷. За Візантійської імперії кримська Готія вже й давніш мало була залежна. В VI в. готи, за Прокопієм⁴⁸, були “союзники візантійців і разом з ними ходили на війну проти їх ворогів, коли того бажав імператор”. Якщо “союзники”, то значить не піддані. Це так було ще за імператора Юстиніяна Великого. В VIII столітті мініятюрна кримська Готія од Візантії зовсім не залежала. Але й зовсім

самостійною – теж безперечно вона була, тільки з іншого боку. Бо хоч у Доросі й порядкував свій готський господар (<...> чи “<...>”)⁴⁹, та рахуватися він мав найбільше з хазарським хаканом, найменше з візантійцями. Це вже ми бачили із кримських пригод засланого до Херсонеса візантійського імператора Юстиніана II Рінотмета в кінці VII в. та в першій десятилітті VIII в.⁵⁰ З них бо видно, що готський Дорос вважався за таку територію, куди Рінотмет, відчувши себе в Херсонесі неспокійно супроти візантійців, зміг утікти як до небезпечного притулку, – там, як видно з Теофанового літопису, візантійці вже нічого Рінотметові зробити не змогли, і саме звідти йому легко було вступити в зносини з хазарським хаканом.

Для ілюстрації дружніх візантійсько-хазарських стосунків цікавий – фінал уже відомих нам Рінотметових пригод.

Фінал попереду був такий, що, коли Рінотмет опинившись 705 р. знову на царгородському престолі, заходився мститися херсонесцям, то в тому самому Херсонесі 710 р. він знайшов, як ми знаємо уже й хазарського тудуна: сами ж таки херсонці і покликали собі хазарську допомогу⁵¹. Тільки ж – і оце ж характеристично ми з дальших візантійських літописних звісток можемо виразнісінько побачити, що хазарський хакан вже ж не захотів залишити так легко здобутого Херсонеса під своєю рукою: бо під р. 6268 = 776 за імператора Льва IV Хазара ми у Теофана⁵² читаємо звістку, Херсонес знову править візантійцям за край, куди засилають політичних злочинців. Значить хазари, вже й поставивши в 710 р. свою адміністрацію в Херсонесі, потім своєю волею забралися звідси і знов пустили своїх приятелів-візантійців порядкувати там. Дуже поважною причиною для такого тактовного вчинку могло бути в хазарів бажання не сваритися з візантійцями саме в той критичний час, коли обидві великі держави повинні були подавати одна одній руку для напруженої боротьби проти третьої великої тодішньої держави, агресивно-войовничого омейядського халіфату 1-ої половини VIII в., з свого боку й Візантія бачимо, не виявила якоїсь палкої охоти одбирати не миром, а збройною силою, од хазарів Херсонес, ще сам не вважав був за ніяке ярмо для себе владу хазарського хакана: Візантія дочекалася, доки сами хазари повернуть їй змогу порядкувати в Херсонесі.

Другий випадок, коли сутичка між Візантією та Хазарщиною в Криму за пограничну територію любісінько могла б трапитися, а не трапилася, стосується вже до останньої чвертини століття, десь так до кінця 780 рр. Про це ми знаходимо дані в грецькому “Житті св. Івана, єпископа Готського”, що загинув, мабуть, близько 786 р., а життє його написано в найперших десятиліттях після його смерті.

Єпископська катедра Івана Готського містилася в Д о р о с і. Наприкінці 780 рр., так видно з “Життя”, в Доросі і цілій готській окрузі, змагалися дві політичні партії. Одна, на житієписову думку, менша, твердо бажала триматися влади хазарського хакана, що держав у Доросі <...> = збройну залогу; а друга партія, що на чолі її став св. єпископ Іван Готський, вирішила одірватися од впливу хазарів. Єпископ до такої думки прихилив і готського князя, господаря в Доросі, та й от хазарську залогу з Дороса вигнали. Хазарські прихильники одначе допомогли хаканові знов заволодіти Доросом і округою. Готський господар і єпископ Іван дісталися до хазарських рук. Хакан помилував князя-господаря, на смерть скарав тільки сімнадцять душ господареві челяді, “людей ні в чім не повинних (<...>”⁵³, плаче Життє (розд. 5); – помилував він навіть близьких учеників єп. Івана⁵³, але св. єп. Іоан, голова змови, мусів посидіти в хазарській в’язниці, в місті Фуллах (що тепер звуться “Старий Крим”), і там навіть християни поставилися до його антихазарської авантюри неприхильно⁵⁴. Та він із в’язниці втік, спромігся перепливати до Малої Азії, до міста Амастириди, тай там і помер⁵⁵. Можна дуже сумніватися, щоб господар-князь Дороса вкупі з єпископом бажали зробити мікроскопічну кримську Готію зовсім самостійним од нікого незалежним князівством: ясно, що одірватися од хазарської

держави вони хотіли не до кого, як до візантійців, що саме тоді готувалися покинути іконоборчу ересь, не любу для готів; а коли так, то і вся ця історія, тобто хазарська кара для православних кримських готів повинна була Царгород прикрито вразити.

Та це була не вся ще прикрість після того (не можна сказати точно, коли, якого року) відбувся, дякуючи хазарам ворожий для візантійців переворот підданий візантійцям Абхазії.

Переворота вчинив абхазький князь ерістав Лев (потім він ставсь цар Лев II). Він доводився хазарському хаканові рідним онуком, бо його батько був жонатий з хазарською царівною, хакановою дочкою⁵⁶. І от, може бл. 800-их рр., а швидше що пізніш⁵⁷, цей напів-абхазец, напів-хазарин зчинив повстання проти греків. За допомогою од своїх родичів-хазарів підбив він собі всеньку Абхазію, ще й Імеретію, та й проголосив себе абхазьким царем (і панував після того літ двадцятеро⁵⁸,) надовго давши Абхазії могутність. В цих абхазьких подіях хазарську військову допомогу повинні були б візантійці вважати за виразно-ворожий виступ проти них, за виступ ще різкіший, ніж у кримській Готії проти дороського князя та св. єпископа Іоана Готського. Але й тут, в Абхазії, теж не дійшлося до якоїсь зачіпки між двома державами: візантійці не захтіли зробити абхазькі справи приводом для сварки з хазарами.

Чому? – бо нова зовнішня небезпека диктувала візантійцям і хазарам не сваритися. Коли досі у обох держав був спільний ворог, південний, тобто халіфат (він, правда, з половини VIII в., за аббасидів, припинив свою агресивність), то тепер, зараз після VIII в., почали на далекому од Візантії північно-чорноморському обрії манячити інші, різніші од арабів, вороги, що проти них для Візантії сугубо була потрібна приязнь і допомога од Хазарщини.

Це були мадяри.

¹ Балазорій, араб., ст. 210, рос. ст. 20.

² Гевонд, рос., ст. 92.

³ Балазорій, араб., ст. 210; рос. Жузе, ст. 20.

⁴ Див. Табарій, ляд. вид., сер. III, ст. 328, під р. 147 = 764.

⁵ Пор. прим. Будаговь. “Сравнительный словарь турецко-татарских нарѣчий”, т. I (СПб., 1868), ст. 349, стаття “Тархан”; Золотницькій: “Корневој чувашско-руссій словарь (Казань 1875), ст. 272–275. І багато інших. Недавно (1934) торкнувся цього титулу акад. Крачковський. (“Согд. сборн.”).

⁶ Табарій, цитов. уступ, під р. 147 = 764.

⁷ Арабське слово “малик” (= цар) прикладається й до вельмож-феодалів, сильних поміщиків, то що. Так очевидячки й тут.

⁸ Якубій: Історія, т. II, ст. 466; рос. ст. 8–9. В рукописі одначе не “Рас”, а “Халіс-тархан”.

⁹ Гевонд, там само, рос. ст. 92.

¹⁰ Див. у нас вище ст. <...>, в подіях 680-их рр.

¹¹ Теофан під р. 6255 = 6763 та 6256 = 7647, рос., ст. 317 і 319.

¹² Ширше див. у Гевонда, ст. 92–93; коротко у Якубія, т. II, ст. 446, рос. ст. 9, і у Табарія, сер. III, ст. 328, під р. 147 = 764 та ст. 353 під р. 148 = 765 і у Теофана під р. 6256 = 764, рос. ст. 319.

¹³ А перед тим заявляє, що запанували брати цієї після смерті свого батька Арчіла, ніби то замученого арабами в 50 літ після походів Мервана (ст. 253, перекл. Бросе I, 1840). Як відомо, походи Мервана стосуються до 730-их років.

¹⁴ Див. “Картліс Цховраба”, франц. пер. Бросе I (СПб., 1849), ст. 256–258. Бросе на ст. 244 та 253 зазначає, що Валушт, еляборатор “Карталіс Цховреба”, остається позаду в своїх датах літ так на шістьдесят. По-російськи безтолково переказав звістку “Картліс Цховреба” (і то дуже безтолково!) М. Джанашвілі: “Извѣстія Грузинськихъ лѣтописей и историковъ о сѣверномъ Кавказѣ”, ст. 26–27, у XXII вип. тифліського “Сборника” (1897).

¹⁵ Табарій, ляйд. вид., ст. III, ст. 647 під р. 182 = 798 та ст. 648 під р. 183 = 799; Якубій, т. II, ст. 518, рос. ст. II. Цікаві джерела зазначено од видавця <...> на ст. 80 “Таді” (Каір, 1914).

¹⁶ Табарій, там само, сер. III, ст. 648. На думку Маркварта (<...> 1903, ст. 416) грузинська легенда про загибель царівни Шушани могла б стасуватися саме до оцього хазарського нашествия 799 р., але ж ця думка – поверховна й неймовірна.

¹⁷ Праця, в відділі IX в., буде далі ширше мова.

¹⁸ Л. Джахиза цитує Хосрій XI в.; див. каірське видання 1925 р., т. I, ст. 189–191; початок на ст. 188.

¹⁹ Що серед хазарських народніх мас відома була християнська релігія, монотеїстична, цьому фактові, через його недержавність, Мамун та його везір могли й не надавати ваги. Друга монотеїстична релігія, юдейство, в ті часи ще не надбала сили в Хазарщині. Жоден з вірменських істориків (а вони про хазарські релігійні справи були поінформовані краще, ніж хто) навіть натяку не дає на якесь хазарське юдейство (цей факт підкреслював ще в 1861 р. відомий арменіст К. Патканян в додатку до “Исторія агванъ” Каганкатвація, ст. 322).

²⁰ Про сабірську царицю Боарику див. у Теофана Візантійця VIII в. під р. 6020 (в виданні де-Боора ст. 175, рос. перекл. 1884, ст. 136–137). Про царицю “Барс-піт” див. у Гевонда VIII в., розд. 9 (рос. ст. 71); у нас і чорновику л. 141а ім’я <...> я дозволив собі здогадно і дуже вільно перекласти “Держи воля”, виходячи (з застереженнями) із фактів чувашської мови. По чувашськи “пуа” (або “певе”) значить “вал, забороло, загата”, а “ірік” (або “ірек”) = “воля”. Обстоювати свою етимологію я звичайно не стану, коли знайдеться якась краща.

²¹ Це завважив і вірменин Гевонд VIII в., рос. ст. II.

²² Сестру – це так у Теофана Візантійця, під р. 6196, рос. пер., ст. 273. У вірменина Гевонда VIII в., рос. ст. II.

²³ Сказано, що це була хаканова дочка – не сестра.

²⁴ Детально про всі ці події і про участь хазарського хакана у візантійському перевороті див. у Теофана під р. 6198 = 706 та під р. 6203 (=711), рос. пер. ст. 275–279. Розумніший виклад – у Нікіфора; Кулаковській, “Готская митрополия”, ст. 180.

²⁵ “Житіє Стефана Суроожского” (Сугданського) з розвідкою. В. Васильєвський (1898) передрук в “Трудахъ” В. Васильєвского”, т. III (СПб., 1915), див. там розд. 28 та ст. ССХХІХ вступ.

²⁶ <...> – у грецькому тексті Житія Стефана Сугдейського, роз. 4, в вид. Васильєвського ст. 761. Порів. Теофана під р. 6223.

²⁷ Теофан, під згаданим 6223 р., рос. перекл., ст. 299. В консервантивній Теофановій етнічній термінології хазари виходять не тільки “тюрки”, ба й “скити”.

²⁸ Теофан, під р. 6241, рос. ст. 311.

²⁹ Див. у Штріттера – в його всезбірці, т. III, ст. 550.

³⁰ В теперішній чувашській мові “квітка” зветься “чечек”, не “чечак”, але це чи не запозичення од сусідніх татарів? Бо пор: по-чувашськи таки: загально тюркські пні “сев” (любити, “кес” (різати), “сак” (чоло) і т. і., чуються у чувашів як “сав”.

³¹ <...>, Маркв. 511.

³² Див. його трактат: “Про церемонії візантійського двора”, книга II, розд. 44 і 49; треба притягти й розд. 52 (бо див. Маркварта Штрайфцюге (ст. 227) та Куніка в “Каспій” Дорна (ст. 427)). У Дорна Кунік дає аналізу Костянтиновій звістці про хазарську гвардію в Царгороді.

³³ Їх, навіть з перекладом, можна знайти в Штрайфцюге Маркварата (ст. 216, 219, 227, 521) – Якубій, Табарій, надто ибн-Росте. У ибн-Росте, араб. ст. 120 і 124 (Марк., ст. 216 і 219), джерело було з середини IX в.

³⁴ Ніяк не можна погодитися з Васильєвським, ніби під цими “таврійськими скитами” треба розуміти Русь. Див. у В. Г. Васильєвського, “Труды”, т. III (СПб., 1915), ст. СХХІV.

³⁵ <...> – “Костянтин Порфирородний”, “Про церемонії”, бонське вид., ст. 960 (Гаркави? ст. 399). “Адресса писала <...> – до (имя рекъ) найблагороднішого, найславнішого хакана Хазарщини” – див. у Костянтина, там само, ст. 675.

³⁶ Що правда, порівняння хазарів до Гога та Магога могло мати в основі не стільки думку про хазарську лютість (звісток про таку лютість ми маємо), скільки натяк на те, що

хазари жили поза такою неприступною стіною (Дербендською), яка нагадувала собою легендарну стіну Гога й Магога, куди загнав ті страшні народи Олександр Македонський. Безперечно, тільки в такому (абсолютно неправдивому для хазарів розумінні) пише географ Якут XII–XIII в.: “Дехто каже, що Гог та Магог – то хазари” (т. II, ст. 440:5).

³⁷ Житіє св. Або VIII в. по-французьки стисло переказав акад Бросе. I <...> (СПб., 1851, № ст. 132–136; є воно і в праці М. Сабініна “Полное жизнеописание святыхъ Грузинской церкви”, т. I, ст. 166 і д. Коротка виписка є у Е. Такайшвілі: “Извѣстія грузинскихъ лѣтописей”) у XXII випускові тифліського кураторського “Сборника” 1897, ст. 28.

³⁸ Такого безобразового монотеїзма і трималися тоді, хіба, вищі хазарські верстви. Серед простого народу (див. у нас от № <...>) панувало поганство з шаманським ритуалом.

³⁹ Бросе: “Исторія Грузій”, франц. пер., т. I, ст. 262.

⁴⁰ Дату 786 можна вважати за абсолютно точну див. у Броссе <...> (1851), ст. 136, нота 1.

⁴¹ Про кубанських болгарів – див. в вірменській географії VII в., у рос. витягах К. Патканова, “Журн. Мин. Нар. Просв”, 1883, март, ст. 29.

⁴² Про готів-тетраксітів – Прокопій VI в.: Готська війна, IV, 4–5.

⁴³ Про надозівських русів ми, побільше, знаємо з арабських географів. Прим. див. у ибн-Ходабена IX в. про їхнє християнство (не спеціально тмутараканське).

⁴⁴ Прокопій в “Юстиніанових будовах” (т. III, 7, ст. 261 і д. боннського видання) налічував у VI в. тих кримських готів щось 3.000 душ.

⁴⁵ Так, прим., у Прокопія в вищезацитованому місці.

⁴⁶ Таку думку поділяє, прим., Ф. Брун: “Черноморье”, т. II (Одесса, 1880), ст. 211.

⁴⁷ Латишев, Написи, ст. 48 і д.; Кулаковський: Готія, ст. 181.

⁴⁸ У цитованому місці.

⁴⁹ <...> – так у 5-му розділі “Житія Івана Готського”, про яке – нижче.

⁵⁰ Ті пригоди у нас переказано вище, ст. <...> за літописом візантійця Теофана VIII в. та Нікіфором.

⁵¹ Див. у Нікіфора, бонн. вид., ст. 378. Навести цитату, бо вона є у Кулаковського: Гот. митр., ст. 180.

⁵² Теофан, перекл., ст. 330.

⁵³ Про таке ставлення до учеників – “Житіє”, розд. 7.

⁵⁴ “Житіє”, розд. 9, не розуміє такої неприхильності супроти святого.

⁵⁵ Про це див. “Житіє Іоанна Готського” (особливо розділ 5-ий та 9-ий в коментованому перекладі В. Васильєвського – “Журн. Мин. Нар. Просв”, 1878, январь). Воно передруковано в II т. “Трудовъ В. Г. Васильевскаго” (СПб., 1912); переклад самого “Житія” дано в “Трудахъ” на ст. 396–400 того 11-го т.

⁵⁶ З цього приводу варто зробити увагу. В. Бартольд, у своїй статті “Абхазы” в “Новомъ Энциклопедическомъ словарѣ “Брокгауза й Ефрона” (Т. I, 1911, ст. 103) і в німецькій статті “Абхазіен” в “Энциклопедіі дес Іслам” (Т. I, Ляйд., 1913, ст. 75), пише: “князь (еписстав) Лев II, женатий на хазарской царевнѣ”. А Бросе в своєму перекладі “Картліс цховреба” (Исторіе де ла Жеоржіе, т. I, ст. 259) перекладає з грузинського оригіналу от що: “Се Леон аваті пурмере юне філлі дю роа де (с) Хазар/с”.

⁵⁷ Грузинська “Картліс цховреба”, пізня компіляція, буває в своїх датах зовсім непевна. Вона датує цю подію 786 роком. Та це надто рано.

⁵⁸ Про це повстання князя еристава Льва II в Абхазії коротко й (у датах) непевно повідає компіляція XVIII в.: “Картліс Цховреба.” Див. згаданий француз. переклад Бросе, I (1849), ст. 259. По російськи коротко див. й у Б. Такийшвілі: “Извѣстія грузинскихъ лѣтописей”, ст. 27–28 (у XXII вип. Тифліського “Сборника” 1897).

А. Ю. Кримський

“Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

Основою для публікації відомих науці фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієнталіста академіка А. Ю. Кримського стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України

ім. В. Вернадського. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям VIII ст., що мали місце після завершення арабсько-хазарських воєн.

Ключові слова: “Історія хазар”, А. Ю. Кримський, українське сходознавство, хозари

А. Е. Крымский

“История хазар” (неопубликованные фрагменты) /

Подготовка к печати: О. Б. Бубенок, А. А. Хамрай, В. В. Черноиваненко

Основой для публикации известных науке фрагментов второй части монографии “История хазар” выдающегося украинского ориенталиста академика А. Е. Крымского стали страницы рукописи, хранящиеся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. Предлагаемый вниманию читателей фрагмент посвящен событиям VIII в., имевшим место после завершения арабско-хазарских воєн.

Ключевые слова: “История хазар”, А. Е. Крымский, украинское востоковедение, хазары